

Osmanlı Devleti'nde Demokratikleşme ve Kanun-ı Esasi'nin Demokratik Hüviyeti

Hakan Türkkân*

Özet

Fransız İhtilali ile başta Avrupa olmak üzere tüm dünyayı etkisi altına alan demokratikleşme düşüncesinin Osmanlı devlet ve toplumunu da etkilememesi düşünülemezdi. Osmanlı devlet adamı ve aydını tanıdığı ve Avrupa'nın ilerlemesinin sebebi olduğunu düşündüğü demokrasi kurum ve kavramlarını Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Ancak demokrasi Osmanlı Devleti için daima bir mücadele sahası olmuş ve özellikle egemenliğin kaynağının ilahî mi yoksa beşerî mi olduğu noktasında düğümlenmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde yaklaşık bir asır boyu verilen demokrasi mücadelesi ve nihayet Kanun-ı Esasi ile gelinen nokta, dönemin şartları göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Demokratikleşme, Anayasa, Kanun-ı Esasi, Hüviyet.

Democratization in the Ottoman Empire and Democratic Identity of Kanun-ı Esasi

Abstract

It was unthinkable that the idea of democratization which influenced the whole World, especially Europe, with the French Revolution, did not affect the Ottoman State and society. The Ottoman statesman and highbrowed people tried to use the democracy institutions and concepts which are recognized as the reason for the progress of Europe as a means of the liberation of the Ottoman State. However, democracy had always been a struggle for the Ottoman State, and especially it was discussed whether the source of the sovereignty is divine or human. In this study, democracy struggle for about a century in the Ottoman Empire and eventually the point arrived at with Kanun-ı Esasi was evaluated by considering the period conditions.

Keywords: Ottoman Empire, Democratization, Constitution, Kanun-ı Esasi, Identity.

Giriş

Demokrasi ve anayasa kavramları birbiriyle ilintili kavramlardır. Hem anayasalar hem de demokrasiler antik ve modern olarak ayrılır. Modern döneme gelindiğinde her iki kavram büyük oranda yöntem ve muhteva

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hakanturkkan@karabuk.edu.tr. (ORCID ID: 0000-0002-2681-6230)
(Makale Gönderim Tarihi: 16.07.2018; Makale Kabul Tarihi: 13.09.2018)

değişikliğine uğramıştır. Özünde ve temelinde halkın yönetimini ifade eden ve bu haliyle egemenliğin bir kişi veya gruba ait olamayacağı anlamına gelen demokrasinin antik dönemde Atina ile özdeşleştiği, bu nedenle “Yunan demokrasisi” olarak da bilindiği görülür. Bu haliyle antik demokrasi denildiğinde bir site devletinin doğrudan demokrasisi akla gelir ve halk katılımının tarihte bilinen ilk örneğini teşkil eder. Demokratik olan ve olmayanın tespiti antik demokrasi sayesinde yapılabildiği için modern demokrasiler açısından da ayrıca önemlidir. Doğrudan demokrasiye dayalı rejimlerin yıkılmasından sonra demokrasi ve demokratik rejimler bir süre unutulmuştur. 17. yüzyılda özellikle aydınlanma düşüncesinin etkisiyle demokrasiden yeniden söz edilmeye başlanacak fakat bu aşamada sözü edilen demokrasi modern demokrasi olacaktır. Bir yönetim şekli olarak ise 19. yüzyıllarda gündeme gelecektir. Demokrasinin yeniden gündeme gelmesi ve bir yönetim şekli olarak ön plana çıkmasında egemenliğin kaynağını Tanrıya, kalıtıma ve güce dayandıran anlayışların reddedilmeye başlamasının etkisi büyüktür¹. Sözkonusu egemenlik kaynakları ele alındığında ve durum Osmanlı Devleti açısından değerlendirildiğinde demokratikleşmenin gerek devlet, gerekse toplum için fiili ve düşünsel engellerden ibaret olduğu anlaşılır.

Anayasa kavramına gelirse; antik anayasalar, 18. yüzyıla kadar ortaya çıkan ve anayasa işlevi gören belgeleri ifade eder. Demokratik olmak antik anayasaların birinci önceliği olmayıp daha çok düzenleyici ve statükoyu belirleyici bir işlevi vardır. Bu bakımdan antik anayasalar demokratik anayasalar değildir ve demokratik olmaları yönünde bir beklenti de olmamıştır. Ancak modern dönemde demokrasi de modern haliyle ön plana çıkmış ve bir beklenti haline gelmiştir. Bu durum anayasal anlayışları da etkilemiş demokratik olma özelliği modern anayasalardan beklenen temel işlev ve gereksinim haline gelmiştir. Elbette kaleme alınan veya ilan edilen her anayasa metninin bu fonksiyonu tümüyle yerine getirebilmesi mümkün olmamıştır. Bununla birlikte bir anayasa demokratik şartları ne derece taşıyor ve karşılıyorsa o derecede modern olarak kabul edilmiştir. Bu itibarla modern dönemde ortaya çıkan pek çok gelişme ve mücadelede her iki kavram sık sık dile getirilmiş ve aralarındaki bağ her iki kavramın birbirini desteklemesi ve geliştirmesi sonucunu doğurmuştur. Başka bir ifadeyle ister küçük bir devlet isterse büyük imparatorluk olsun, modern dönemde anayasal bir mücadele söz konusu olduğunda, mücadeleyi verenlerin aslında biraz da demokratik hakların mücadelesini verdikleri görülür.

¹ Mehmet Nuri Güzel, “Antik Demokrasi ve Modern Demokrasi Kavramlarının Kuvvetler Ayrılığı İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *DÜHFD*, C. 23, Sayı 38 Yıl, 2018, s. 205-231.

Ancak modern dönemde de olsa anayasaların kimi zaman demokratik niteliğe sahip olamaması siyasi iktidara sahip olan güç veya güçlerin çoğu zaman birey ve toplum lehine olarak birtakım hak ve yetkilerinden feragat etmek istememelerinden kaynaklanmıştır. Bunun aşılması ise zamana ve şartlara bağlı olarak mutlak monarşilerin güçlerini birey ve toplum lehine kaybetmeleri ile mümkün olabilmektedir.

Siyasi iktidarların modern demokrasinin kavram ve kurumlarıyla karşılaşma süreci ise somut olarak Fransız İhtilali ile başlar. Fransız İhtilali ile yaygınlık kazanan hürriyet, eşitlik, kardeşlik, adalet gibi ifadeler demokrasi kavramı ile özdeşleşecek, seçim, parlamento ve nihayet anayasa kavramları da demokrasi kavramının ayrılmaz parçası haline gelecektir².

Osmanlı Devleti'nde Demokrasi ve Özgürlük Düşüncesi

Demokrasi ve onunla birlikte zikredilen hürriyet, eşitlik, ulusçuluk, meşrutiyet, anayasa cumhuriyet vb. kavramlar bir bakıma mevcut Osmanlı devlet ve toplum düzenini tehdit eder niteliktedir. Fakat iç ve dış gelişmeler Osmanlı Devleti'nin de demokratik anlayış ve kurumları tanıması hatta tatbik etmesini gerektirmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar elde edilen demokratik anlayış, kurum ve tecrübelerin tümünü içinde barındıran veya öyle olması beklenen belge ise 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'dir. Elbette bu aşamaya gelinceye kadar Osmanlı Devlet ve toplumu demokrasiye yönelik tümüyle intibak edilemese bile pek çok kavram, kurum ve olguyu tanımış veya tecrübe etmiştir. Elbette ilk akla gelen, bu tanıma ve tecrübe silsilesinin nihai noktasının 1876 tarihli Kanun-ı Esasi olduğudur. Kanun-ı Esasi'nin demokratik anlamda ne ifade ettiğinin değerlendirilebilmesi kendisinden önce yaşanan demokrasiyle ilgili gelişmelerin değerlendirilmesiyle mümkün olabilir.

Öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nin geçmişten gelen bir üstünlük anlayışının bulunduğu ve bunun dini algılarla da desteklendiği hatırlanmalıdır. Bu anlayışın diğer yönetim anlayışlarına ve medeniyetlere karşı önyargı oluşturduğu zaten kabul edilen bir husustur. Bu itibarla demokrasi kavramının da bir yönetim şekli ve anlayışı olarak müsamaha görmesi elbette beklenemezdi. Yönetim anlayışı veya farklı yönetim şekilleri konusunda herhangi bir tartışma da zaten Osmanlı camiasında revaç bulmadı. Tartışmadan çok tanımlama şeklinde de olsa bir Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika 18. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı eserinde monarşi

² Sina Akşın, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.49, S.3, 1994, s. 23-29.

ve oligarşinin yanında bir yönetim şekli olarak demokrasiden de bahsetmiştir³. Halkın seçtiği temsilciler vasıtasıyla yönetime iştirak ettiğini ifade etmesinden dolayı eserde antik demokrasiden çok modern demokrasiden bahsedildiği anlaşılmaktadır.

Demokrasi tecrübelerinin Osmanlı Devlet ve toplumuna aktarılmasında birden fazla yol ve etki söz konusu olmakla birlikte Avrupa ülkelerine giden Osmanlı devlet adamı ve aydınlarının bu noktada öncelik sahibi olduğu görülür. Osmanlılar modern demokrasinin nüvelerini de yine bu kesim aracılığıyla tanımışlardır. Örneğin henüz 1720'lerde 28 Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa seyahati sayesinde demokrasiyle ilgili terminolojinin Osmanlı Devleti'ne girmeye başladığı görülebilir. Çünkü öncelikli hedefler askerî ve teknik anlamda yenilikleri görmek olsa bile devlet ve toplum hayatı anlamında da etkilenmeler olmuştur. Örneğin Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Sait Çelebi'nin Paris'in özgürlükçü yaşam ve düşünce atmosferinden etkilendiği ve bu etkiyle yurda döndüğü görülür⁴. Kesintilerle de olsa Avrupa ülkeleri ve Osmanlı dünyası arasındaki bu etkileşim devamlı ve artan bir özelliğe sahip olacaktır. Özgürlük düşüncesiyle demokratik gelişmeler arasındaki sıkı bağ dikkate alındığında söz konusu etkileşimin bir tür lokomotif görevi gördüğü anlaşılmaktadır.

Özgürlük kavramı ve anlayışı⁵ Osmanlı dünyasında da bir idare tarzı olarak mutlak monarşilerin bu arada Osmanlı saltanatının da yerine geçecek olan yeni bir yönetim şekli olarak algılanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti siyasi açıdan özgürlüğü istiklal ve serbestiyet olarak ifade etmiş ve devletin kavrama bakışını, başkaldırıyı ve düzensizliği ifade eden yönü şekillendirmiştir. Bundan dolayı özgürlük ile ilgili gelişme ve talepler Osmanlı Devleti tarafından "teferrüt ve istiklal daiyesi"⁶ olarak görülmüştür. Dolayısıyla özgürlük denildiğinde esirliğin karşısını anlayan Osmanlı dünyasında özgürlüğü tanzim eden anayasa, temsili hükümet, hukukun egemenliği, laik otorite ve laik kanunlar gibi kavram ve kurumlar anlamlı bir karşılık bulmamıştır⁷. Buna

³ İbrahim Müteferrika, Sad. Ömer Okutan, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller*, MEB Yay., İstanbul 2000, s.30-31.

⁴ Cevdet, Perin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Pulhan Matbası, 1946, s. 32-33.

⁵ Bk. Hakan Türkkan, *Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2014, s.106-117.

⁶ BOA, HAT, 230/12840.

⁷ Bahri Savcı, "Osmanlı Türk Reformlarının (İslahat Hareketlerinin) Bir Batı Demokrasi Doğurma Çabaları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.21, S. 1, Ankara 1966, s. 107-124.

karşılık bireysel veya siyasal özgürlük taraftarı olan kesim ise demokrasiyi; “Avrupa’nın sahip olduğu terakkiyat-ı azime”⁸ nin sebebi olarak görmekteydiler.

Özgürlük kavramı ve anlayışı noktasında ortaya çıkan bu iki farklı görüş önemli bir mücadelenin de varlığına işaret eder. Bu mücadele aynı zamanda iktidarın kaynağının ilahî mi yoksa beşerî kaynaklara mı dayanacağı sorusunun cevabı olacaktır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ve özellikle Müslüman hâkim unsur açısından mühimdir⁹. Bu noktada Osmanlı aydınının modern kavram ve anlayışları Türk-İslam anlayış ve gelenekleriyle açıklama çabası dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti’nde Demokratikleşme

Özgürlük düşüncesi ve talepleri Fransız İhtilali’nden etkilenen coğrafyalarda olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da demokratikleşmenin temelini teşkil etmiştir. Bireysel, toplumsal veya sınıfsal anlamda iktidardan talep edilenler veya ona karşı verilen mücadelelerde anahtar kelime olmuş, diğer kavram ve düşünceler bu temele dayanmıştır. Dolayısıyla özgürlüğün demokrasi ve anayasa kavramlarının ortak bileşeni, sebebi ve arayışı olduğu görülür. Öyle ki demokrasinin vazgeçilmezi durumunda olan bu kavram, bireye ve topluma vaat edilmeye başlandığında anayasalar özgürlüğün bir ürünü aynı zamanda teminatı olarak görülmüştür¹⁰. Bunun yanı sıra birey ve toplum lehine iktidardan hak veya yetki almak amacını güden siyasal özgürlük, bir sınırlama aracı da olmuş dolayısıyla modern anayasaların temel prensibi ve arayışı olan sınırlama ve denetleme ilkesine hizmet etmiştir.

Osmanlı Devleti’nde de 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarından itibaren tarihe kaydolmuş olan siyasal belgelerin genelinde geri dönüşü olmaksızın demokratikleşmenin adımları atılmıştır. Öyle ki hemen hemen her siyasal belge ile bireyin toplumun veya toplumun belli bir kesiminin özgürlük alanı genişletilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde iç sorunların getirdiği zorunluluklar ve buna bağlı yabancı müdahaleleri önemli bir faktördür. Başta bu iki önemli husus olmak üzere yaşanan sorunları anlamaya ve çözülemeye çalışan Osmanlı aydın ve devlet adamı, temelinde temsil anlayışı, millet hâkimiyeti, bağımsız yargı ve yasa egemenliği bulunan Batı demokrasisi ile karşılaşmıştır. Bu yüzden Osmanlı aydın ve devlet adamı Batı demokrasisi karşısında devletin durumunu belki de bütün 19. yüzyıl boyunca tartışmıştır. Bu tartışmalar Osmanlı

⁸ *Hürriyet*, “Hürriyet”, No:58, 2 Ağustos 1869, s.1

⁹ Savcı, “a.g.m.”, s. 107-124.

¹⁰ Türkkân, *a.g.e.*, s.108.

Devleti'nde dönüm noktası teşkil eden siyasal belgelerin bir kısmının fikrî alt yapısını oluşturacaktır¹¹.

Sözünü ettiğimiz hususlar demokrasinin bir kültür aktarımı şeklinde Osmanlı Devleti'ne intikalini sağlamıştır. Tatbiki ise belirli dönemlerde ortaya çıkan ve başta Padişah olmak üzere zoraki kabullenilen birtakım siyasal belgelerle mümkün olmuştur. Şer'i Hüccet demokrasi açısından iktidarın bir sözleşme ile sınırlandırılması yönünde atılan ilk teşebbüs olma özelliğine sahiptir¹². Sened-i İttifak ise Şer'i Hüccet'e göre daha somut ve sistemattir. Bu yönüyle Magna Charta ile kıyaslanan ilk belgedir¹³. Osmanlı iktidar anlayışına beşerî destek veya beşerî sınır kavramı bu belge ile girecektir. Sened-i İttifak Osmanlı siyasal sisteminin modern anlamda demokratikleşmesinin başlangıcı olarak görülmektedir. Çünkü açılan gedikten devamlı surette Batı demokrasi anlayışını da içeren yeni fikirler girecektir¹⁴.

Tanzimat Fermanı ise Osmanlı aydın ve devlet adamının hem Batıdan etkilenmesi sonucunda şekillendirdiği hem de kendisinden sonraki süreçte Batılı fikir, düşünce, kurum ve uygulamaların süratle Osmanlı Devleti'ne girişinin önünü açan bir belgedir. Osmanlı Devleti'nde refah vaadedilenlerin bütün Osmanlı tebaası olması Tanzimat Fermanı'nı daha da önemli kılar¹⁵. Ferman, Sened-i İttifak gibi uygulanamayan bir belge olmamış aynı zamanda bir döneme adını vermiştir. Bunun yanı sıra Padişah da dahil olmak üzere herkesin Fermanın kurallarına uymak zorunda oluşu, mutlakliyetin sınırlandırılması ve kanuna riayet anlayışına hizmet ettiğinden demokrasi açısından çok ciddi bir öneme sahiptir¹⁶.

Demokrasinin ana unsurlarından biri olan seçim kavramı konusunda meşrutiyetten önce basit de olsa bazı gelişmeler olmuştur. 1868'de vilayetlerde kurulmuş olan idare meclislerinin üyeleri seçimle belirleniyordu. Fakat sözü edilen seçim modern demokrasilerde aranan özellikleri tam manasıyla taşımaz. Bu itibarla Tanzimat öncesinde ve meşrutiyet dönemine kadar modern anlamda ve genel oy prensibiyle oluşturulmuş temsil sistemine dayalı meclislerden söz edemeyiz. Fakat örneğin Eşraf Meclisleri, devletin

¹¹ Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa (1807-1857), *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara: TDV Yayınları, 1994, s. 135-140.

¹² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s.128.

¹³ Sina Akşin, "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 16, Sayı 27, 1992, s. 116, 123.

¹⁴ Savcı, "a.g.m.", s. 114.

¹⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s.401.

¹⁶ Savcı, "a.g.m.", s. 116.

kanun yaparken veya uygularken halkın talep ve rızasını gözetmesini sağlayan bir organ olmuştur. Dolayısıyla halk idaresi olarak özetlenmekte olan demokrasi rejimi açısından çok anlamlı bir adımdır. Yine 1868'de teşekkül ettirilen Şûra-yı Devlet seçimle oluşturulmuş bir temsil organı olmamakla birlikte müzakere, karar ve denetim organı olarak demokratik davranışların uygulanabilmesine yardımcı olmuştur. Bir monark olarak dönemin Padişahı Sultan Abdülaziz'in bu sırada vermiş olduğu Nutk-ı Hümayun'da; "...*Bir hükümetin vazifesi, her bir ahvalde ahalisinin hukuk-ı hürriyetini muhafaza umurundan ibaret olup ve ahali hakkında olan idaresi dahi cebr ve tağallüb suretiyle olmamak lazımdır. Ve suret-i cebr ve tağallübde olan idare ise hükümetin hukukunun haricinde bir fazla zulüm ve tağallüb demek olduğundan...*"¹⁷ ifadelerini kullandığı görülür. Bu ifadeler dönemin Padişahının düşüncelerinin aslında sözü edilen demokratik anlayışla uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Yine Şûra-yı Devlet'in icra, teşri ve kaza yani yürütme, yasama ve yargı görevlerinin birbirinden ayrılması noktasında tam anlamıyla olmasa da ortaya koyduğu tavır demokrasinin güçler ayrılığı prensibine yönelik ciddi bir adım anlamını taşır¹⁸.

Tanzimat dönemi içerisinde 1865'lerde ortaya çıkan Yeni Osmanlılar hareketi ise Osmanlı Devleti'nde demokrasi ile ilgili hususların en etkili bir biçimde dile getirilmesini sağlamıştır. Özellikle Tanzimat döneminin üst düzey devlet adamlarına yönelik bir muhalefet oluşumu olan Yeni Osmanlılar dönemin devlet adamlarının üst düzey bir tabaka meydana getirdiklerini, aynı zamanda şeriatı da unuttuklarını iddia etmişler ve söz konusu tabakaya açıkça cephe almışlardır. Tanzimatçıların Batıyı sığ ve yüzeysel bir anlayışla değerlendirdiklerini ve Batının ruhunu oluşturan hürriyetçi ve parlamenter felsefeyi, başka bir ifadeyle demokrasi düşüncesini anlamadıklarını iddia ederler¹⁹. Yeni Osmanlılar Batılı fikir ve düşünceleri İslami anlayışlarla uyumlu bir biçimde ifade etmeye ve eşitlik, meclis vb. pek çok demokratik terminolojiyi İslâmî perspektifle izah etmeye çalışmışlardır²⁰. Bunun yanında ilahî ve beşerî ayırımı gibi kesin ve kritik konularda tercihte bulunan Yeni Osmanlılar da mevcuttur. Örneğin İbrahim Şinasi Efendi'nin İsviçreli hukukçu Vattel'den etkilenerek "tabii hukuk" anlayışını Tanrı'ya değil, hukukun kendi içsel, seküler, rasyonel temeline dayandırması buna örnektir²¹. İster İslami

¹⁷ Kurye'den naklen; *Mecmua-i Maarif*, "Nutm-u Hazreti Şehriyari", No: 54, 18 Mayıs 1868 (25 Muharrem 1285), s.1.

¹⁸ Savcı, "a.g.m.", s. 107-124.

¹⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 14.

²⁰ Namık Kemal, "Şiir ve İnşa", *Hürriyet*, No:11, 7 Eylül, 1868, s.4.

²¹ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.44.

anlayışlara dayandırılınsı isterse aydınlanma dönemi felsefesine dayandırılınsı demokratik kavram ve kurumlar üzerine gerçekleşen bu tartışmalar Osmanlı Devleti'nde demokrasinin tanınması ve kanıksanmasında pay sahibi olmuştur²². Osmanlı coğrafyasında tartışmaların yalnızca teorik ve kavramsal düzeyde kalmadığı devletin vatandaş ve bireyle ilişkilerine dair daha somut ve eyleme dönük tartışmalar da yaşandığı görülmektedir²³.

Kanun-ı Esasi Tasarılarının ve Kanun-ı Esasi'nin Demokratik Hüviyeti

Buraya kadar belirtilen hususlar göstermektedir ki Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi daha somut ve hızlı olmak üzere gerek fikrî gerekse kurumsal olarak modern Batı demokrasisi paralelinde anlayış ve uygulama değişiklikleri yaşanmıştır. Ancak modern demokrasi formatında elde edilen bir takım anlayış, tecrübe ve kurumların da derli toplu ve koordinasyon halinde olmadığı görülür. Yeni Osmanlılar başta olmak üzere Osmanlı toplumunda Avrupa'dakilere benzer bir esas kanunun Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu olacağı yönünde oluşan kuvvetli beklenti ve inancın sebebi muhtemelen sözünü ettiğimiz birikimlerin tamamının, ilanı muhtemel bir anayasa ile somutlaşacağı ve katileşeceği düşüncesidir²⁴.

Teorik açıdan düşünüldüğünde demokratik eğilimler lehine başından beri ısrarcı bir tavır vardır ve fırsatını her bulduğunda açığa çıkmıştır. Bunun başlangıcını ilk Osmanlı Anayasası'nın ilanından yaklaşık bir asır önce Osmanlı vatandaşı bir Rum olan Rigas Ferrios'un Osmanlı Devleti için hazırlamış olduğu anayasa taslağına kadar götürebiliriz. Tümüyle Fransız İhtilalinden ve 1793 tarihli Fransa Anayasası'ndan esinlenilerek hazırlanan ve bu yönüyle zamansız da olsa demokratik talepleri içeren bu taslak uzun yıllar hatırlanmamıştır²⁵. Ancak yaşanan gelişmeler Osmanlı devlet ve toplumunu devamlı surette daha demokratik olmaya itmiştir.

Fakat asıl sorun demokrasi kültürü açısından sözü edilen tüm bu alışkanlıklar, kültür aktarımları, elde edilen bilgi ve görgülerle ortaya çıkan siyasal belgelerin Osmanlı devlet ve toplumuna ne derece yansıdığıdır. Daha önce de ifade edildiği üzere demokratik düşünce ve davranışlar açısından bir birliktelik ve uyum 19. yüzyılın son çeyreğine kadar da tam olarak gerçekleşmiş değildir. 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-ı Esasi bu uyum ve

²² Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, Sayı 1, (1963), s. 27.

²³ Türkkkan, *a.g.e.*, s.105-168.

²⁴ Türkkkan, *a.g.e.*, s. 178-183.

²⁵ Hakan Türkkkan, "Osmanlı Devleti'nde Modern Anayasal Hareketlerin Başlangıcı ve Osmanlı Anayasa Düşüncesine Rigas Ferrios'un Etkisi", *History Studies*, C.5, S.4, 2013, s. 221-231.

birlikteliğin gerçekleşmesi ve demokrasinin bir zihniyet olarak yerleşebilmesi için belki de son bir fırsat anlamını taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası yaklaşık bir asra yakın elde edilen tecrübeler ve fikrî hazırlık süreçlerini yansıtacak bir atmosferde doğamamıştır. Sultan Abdülaziz'in hal ve şehit edilmesi daha sonra V. Murad'ın akıl sağlığının bozulması gibi hadiseler Kanun-ı Esasi'yi ilan etmesi beklenen Sultan Abdülhamit'e gergin ve son derece güvensiz bir ortam sunmuştur. Bu bakımdan Sultan Abdülhamit'te Sultan Abdülaziz'in Şûra-yı Devlet'in açılışında îrad ettiği ve yukarıda belirtilen Nutk-ı Hümayunu'ndaki rahatlığı görmek mümkün olamayacaktır. Bundan çıkan sonuç aslında daha hazırlık aşamasında başlayan ve Kanun-ı Esasi'nin demokratik hüviyetini zedeleyici bir atmosferin var olduğudur.

Kanun-ı Esasi'nin anti demokratik olduğunu düşünenlerin ileri sürdüğü hususlardan biri de halkın seçtiği temsilciler tarafından değil Padişah tarafından tayin edilmiş bir komisyon tarafından hazırlanmış olmasıdır. Bu yönüyle de Kanun-ı Esasi yine başlangıç aşamasında halkın müdahil olmadığı bir anayasa görünümü arz eder²⁶. Bu komisyonda görüşülmemiş bilinen üç adet anayasa tasarısı mevcuttur. Bunlar, Mithat Paşa, Süleyman Hüsnü Paşa ve Mabeyn-i Hümayun Serkâtibi Said Paşalara ait tasarılardır. Bu tasarıların demokratik olarak ne anlama geldiğinin değerlendirilmesi Kanun-ı Esasi'nin demokratik hüviyetinin tespitinde yararlı olacaktır.

Kanun-ı Esasi Tasarılarının Demokratik Hüviyeti

Mithat Paşa ile Süleyman Hüsnü Paşa'nın tasarıları birbirine benzer yapıdadır. Mithat Paşa'nın anayasa tasarısında modern anayasal kurum ve anlayışlar bulunmakla birlikte bunlar keskin ve radikal bir biçimde ifade edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Şer'i Şerife bağlı olduğu, Padişahlık makamının kutsal ve sorumsuz olması gibi konularda mevcut durumun korunduğu görülmektedir. Ancak Müslüman ve gayrimüslim eşitliği meselesinin etkisi altında da olsa eşitlik ve hürriyet konusunda bireysel ve evrensel ifadelere rastlansa da daha çok Osmanlı birlik ruhunu vurgulamak amacını taşıdığı görülür. Süleyman Hüsnü Paşa'nın tasarısında da Mithat Paşa'nın tasarısında olduğu gibi temelde mevcut durumu korunduğu görülür²⁷.

Bu konuda Sait Paşa'nın tasarısı bir istisna teşkil eder. Rigas Ferrios'un yaptığı gibi Sait Paşa'da Fransa Anayasalarını örnek almıştır. Temel konularda geleneksel değil modern Batı yönetim anlayışlarına uygundur. Örneğin

²⁶ Celaleddin Arif Bey, *Hukuk-ı Esasiye*, C. 2, İstanbul: Matbaa-i Hukukiye, 1329, s. 4.

²⁷ Geniş Bilgi için Bk. Türkkân, *a.g.e.*, s.197-198.

hürriyet, eşitlik ve adalet anlayışında Fransız etkisi hemen göze çarpar. Hürriyetin sınırlı olması, fikir hürriyetine de yer verilmesi, kanunsuz suç olmaması gibi hususlarda diğer tasarılarından daha modern ve nettir. Verginin halkın ortak menfaatleri için gerekli olduğunu düşünmesi de vergi gelirin harcanması konusunda halkın ihtiyaç ve menfaatlerinin dikkate alınması düşüncesi vergi ile ilgili geleneksel bakış açısından ayrılır. Sait Paşa'nın tasarısında Padişah, hükümetin ve yürütme gücünün başı ve hamisi aynı zamanda Kanun-ı Esasi ile tayin olunan görevleri yerine getiren bir memur hükmündedir. Dolayısıyla iktidarın sınırlandırılması ve Padişaha bakış açısı diğer tasarılarından farklıdır. Bu farklılık öylesine derindir ki ancak iktidarın ilahî kaynaklı olmayıp insan ve halk kaynaklı olduğu yönündeki anlayışla açıklanabilir²⁸. Bu yönüyle tümüyle İhtilal sonrası Batı demokrasilerini andırır. Yine temel hususlardan biri ve demokrasi rejiminin esaslarından birisi olan kuvvetler ayrılığının da Sait Paşa'nın tasarısında tam anlamıyla somutlaştırıldığı görülür. Yasama ve yürütmenin yanında ayrı bir güç olarak yargıdan bahsederken "Kuvve-i Adliye" ifadesinin kullanılması sözünü ettiğimiz somutlaştırma açısından önemlidir²⁹.

Sait Paşa'nın tasarısının daha önce de sözünü ettiğimiz böylesine gergin ve kaygılı bir ortamda dikkate alınması söz konusu olamazdı. Nitekim öyle de oldu ve yalnızca Sait Paşa'nın değil Mithat Paşa'nın ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın anayasa tasarıları da anayasa konusunda görevlendirilen komisyonda görüşülmedi.

Komiyon'da görüşülen iki tasarıdan birini Namık Kemal, diğerini de Saffet Paşa değerlendirmiştir. Namık Kemal tarafından değerlendirilen tasarı Sait Paşa çizgisini değil geleneksel çizgiyi takip eder³⁰. Saffet Paşa'nın üzerinde çalıştığı tasarı da yine geleneksel çizgide bir anayasadır. Bu tasarı bazı değişikliklerle de olsa Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olmuştur³¹.

Buraya kadar ortaya koyulan tartışmalar ışığında Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin demokratik hüviyeti daha açık ortaya koyulabilecektir.

Kanun-ı Esasi'nin Demokratik Hüviyeti

Kanun-ı Esasi'nin ilanına giden süreçte yaşanan gerilim ve kaygılı atmosfer daha önce belirtilmişti. Buna ek olarak yabancı baskısı, özellikle Balkanlarda

²⁸ Türkkkan, *a.g.e.*, s.198-199.

²⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab*, İstanbul: Takvim-i Vekayii Matbaası, 1295, s.346

³⁰ Geniş Bilgi için Bk. Türkkkan, *a.g.e.*, s.202.

³¹ Selda Kaya Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'e Geçiş ve İlk Anayasanın Hazırlanması*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010, s. 139-183.

yaşayan Hıristiyan unsurlar arasındaki ihtilal ortamı süreci tam anlamıyla bir kriz ortamına dönüştürmüştür. Nihayet belge şekil ve içerik açısından değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkar: Kanun-ı Esasi 12 bölüm ve 119 maddeden oluşur. Bölümleri oluşturan; “*Memalik-i Devlet-i Osmaniye, Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuk-ı Umumiyesi, Vükela-yı Devlet, Memurin, Meclis-i Umumi, Heyet-i Ayan, Heyet-i Mebusan, Mehâkim, Divan-ı Âli, Umur-ı Maliye, Vilayat, Mevad-ı Şetta*” başlıkları belgeyi modern anayasalarla uyumlu kılar.

Kanun-ı Esasi dönemsel olarak olgun anayasacılık grubunda, karakter bakımından ise Belçika Anayasası örnek alındığı için Burjuva anayasacılığı grubunda yer alır. Bununla birlikte 1850 tarihli Prusya Anayasası’nın özelliklerine de rastlanır. Bu durum Kanun-ı Esasi’ye yarı lejitimist/meşrutî bir karakter kazandırmıştır. Osmanlı Devleti’nin genel bir davranış şekli ve tıpkı kendisinden önceki siyasal belgelerde olduğu gibi kabul edilmekten ziyade ihsan edilmiş olması ve padişahın, kendi rızasıyla bağışladıklarının dışında kalan yetkilerini yine uhdesinde toplaması gibi hususlar yarı lejitimist/meşrutî karakterini daha fazla ön plana çıkartmıştır³². Meşrutî anlayış ve karakter noktasında ortaya çıkan bu manzara Kanun-ı Esasi’yi demokratiklik noktasında tartışmalı hale getirmektedir.

Dönemin hukukçuları tarafından “*meşveret usulü*” olarak kabul edilmekle birlikte İlber Ortaylı, Kanun-ı Esasi’nin getirdiği sistemin meşveretle açıklanamayacağını belirtir. Buna karşılık yine Ortaylı, İslam ve Halifelik ön planda olsa bile her dinden tebaanın idareye katılımını ve denetimini sağlamaya çalışmasından dolayı Kanun-ı Esasi’yi laik devlet düzeninin temelini atan belge olarak görür³³.

Ortaya koyduğu mevzuat açısından ele alındığında Sait Paşa’nın tasarısı hariç, hazırlanmış olan tasarılarla özü itibarıyla benzerdir. Yani geleneksel kalıptadır. Bu aşamada yapılacak değerlendirmeler, tasarılar üzerinde olduğu gibi Kanun-ı Esasi’nin demokratik hüviyeti konusunda fikir verebilecek olan hususlar hakkında olacaktır.

Kanun-ı Esasi’de Osmanlı Devleti tanımlanırken bütün 19. yüzyıl boyunca endişe edilen parçalanma endişesi hemen göze çarpar. Bu Osmanlıcılık anlayışının devamı niteliğindedir. Dolayısıyla yukarıda sözü edilen krizin bir

³² Gisbert H. Flanz, *XIX. Asır Avrupa’sında Anayasa Hareketleri*, Şerif Mardin (çev.), Ankara: AÜSBF. Yayınları, ty., s.15-22.

³³ Ortaylı, *a.g.e.*, s.416.

parçasıdır. Bu açıdan belgenin temel endişesi demokrasi vb hususlardan ziyade, zorunlu olarak devleti parçalanmaktan koruyabilmek olmuştur³⁴.

Diğer önemli bir konu ise Osmanlı monarşisinin durumudur. Bu husus Kanun-ı Esasi'nin tartışılması sırasında büyük bir mücadelenin de yaşanmasına neden olmuştur. Bu mücadeleyi padişahın yetkilerinin sınırlandırılmaması yönünde görüş bildirenlerin kazandığı zaten belgenin tümüne yansımıştır. Belgenin beşinci maddesinde Osmanlı Padişahının mukaddes ve gayri mesul olduğunun belirtilmesi monarşik yapının tümüyle korunduğunu ortaya koyar. Padişahın mukaddes olması anlayışı ilahî ve beşerî egemenlik mücadelesinde kazananın ilahî egemenlik anlayışı olduğunu ispatlamaktadır. Bu durum Kanun-ı Esasi'nin henüz modern demokrasinin en temel ve en kritik anlayışını kabul etmediğini gösterir. Mukaddes ve gayri mesul olan padişaha “*Hukuk-ı mukaddese-i padişahi*” başlığı altında azl ve nasbdan harp ilanına kadar pek çok hak ve yetkinin verilmesi söz konusudur. Bu hak ve yetkilerin en önemli ve kritik olanı ise tartışmalı 113. madde ile verilmiş olanıdır. Bu madde sayesinde padişah, hükümetin emniyetini ihlal eden kişi veya kişileri Osmanlı ülkesinden çıkarabilecektir. Bu madde ile padişahın belirtilen statüsü birleştiğinde Sultan II. Abdülhamit'in kendisinden önceki Osmanlı padişahlarının resmen ve meşruiyet kazanmış bir şekilde sahip olamadıkları bir güce sahip olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Ancak hak ve yetkinin karşılığının sorumluluk olduğu düşünüldüğünde Osmanlı Padişahının sahip olduğu hak ve yetkiler karşılığında gayri mesul kabul edilmesi modern demokrasilerin karşısında olduğu bir durumdur. Padişaha atfedilen kudsiyet ve gayri mesul olma prensibi Osmanlı Devleti'nin şartlarından kaynaklı aşılamayan bir durum olarak varlığını devam ettirmiştir. Ancak aynı durumun vükela ve memurlar açısından geçerli olmadığı ve görevleri esnasındaki uygulama ve hatalarından dolayı mesul tutulmaları bir nebze olsun halk lehinedir.

Demokratik terminoloji açısından önemli olan vatandaşlık, hürriyet, eşitlik gibi konularda Osmanlı Devleti'nin kriz hali Kanun-ı Esasi'ye büyük oranda yansımıştır. Bu yansıma nedeniyledir ki temel hedef ve kaygı devletin parçalanmaktan kurtarılması olmuştur. Örneğin temel bir konu olan Osmanlı vatandaşlığının izahında ısrarla “*istisnasız Osmanlı tabir olunmak*” söz konusudur. Dolayısıyla bir ittifak kaygısı göze çarpmaktadır.

Hürriyet konusunda bütün Osmanlı vatandaşlarının şahsi hürriyetlerine başkasının hürriyetine tecavüz etmemek şartıyla sahip oldukları ilan edilir. Bu

³⁴ Ahmet Mithad, “Kanun-ı Esasi (Hakkında Bir İki Söz)” , *İttihad*, No: 110, 25 Aralık 1876 (13 Kanunuevvel 1292), s.1.

anlayışın demokrasinin gereğine uygun olduğu kabul edilmelidir. Fakat eşitlik konusu politize olmaya daha elverişlidir ve eşitlik yoluyla ittifadın temin edilmeye çalışıldığı hemen hissedilmektedir. Çünkü eşitliğin öncelikle ve ısrarla din ve mezhep alanında eşitlik olduğu vurgulanmaya çalışılır. Yani eşitsizlik iddialarına bir cevap gibidir. Ahmet Mithat Efendi'nin "...Zira sunuf-ı tebaa-i Osmaniyeye müsavaat-ı külliyeyi ancak tensikat ile verebilip ortada müsavaat bulunmadıktan sonra ise ittifad dahi bulunmaz"³⁵ değerlendirmesi de bu yöndedir.

Son olarak Mithat Paşa'nın ısrarla oluşturmaya çalıştığı Başvekalet kurumu Kanun-ı Esasi'de yer almamıştır. Kanun-ı Esasi daha önce belirtilen egemenlik anlayışına paralel olarak meclise karşı sorumlu bir başvekalet kurumundan ziyade padişaha karşı sorumlu bir sadaret makamına yer vermiştir.

Demokrasi kavramının önemli ilke ve prensiplerinden hareketle yapılan bu değerlendirmeler Kanun-ı Esasi'nin geleneksel ilahî egemenlik anlayışını devam ettiren, Osmanlı padişahının şahsında yönetimle ilgili tüm güçleri toplayan, birey ve toplum lehine olarak demokrasi anlayışının evrensel ilkelerinden ziyade Osmanlı ittifadının endişesini duyan bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir.

Sonuç

Kanun-ı Esasi elbette Osmanlı devlet ve toplum hayatında çok önemli bir tecrübedir. Her ne kadar bir demokrasi abidesi olmasa bile demokrasiyle yaşayan ve demokrasiyi koruyan bir araç olarak başlı başına bir esas kanun yani anayasa olarak da Türk Demokrasi tarihi açısından mühimdir.

Demokratikleşme konusunda yaşanan handikaplar, krizler, tartışmalar yalnızca Osmanlı Devlet ve toplumuna mahsus değildir. Monarşinin dini referanslardan güç alarak hak ve yetki alması ve kullanması da yalnızca Osmanlı Devleti'ne mahsus bir durum değildir. Sözü ettiğimiz yapı orta çağ döneminin siyasal yapısının bir özelliğidir adeta. Bu yapının deforme olması ve sonunda yıkılarak demokrasi rejimine adapte olması Rönesans reform aşamalarını geçiren Avrupa toplumlarında Osmanlı Devlet ve toplumuna göre zihniyet bakımından daha rahat gerçekleşmiştir. Bunu söylerken Avrupa toplumlarının verdikleri demokrasi mücadeleleri göz ardı edilmemelidir.

Osmanlı Devleti'nin en küçük detayına kadar İslam dinine göre şekillendiği önemsizliği gereken bir gerçektir. Osmanlı devlet ve toplumu gayrimüslimler de dahil olmak üzere İslami esaslara göre organize olmuştur.

³⁵ Ahmet Mithat, "Kanun-ı Esasi (Hakkında Bir İki Söz", *İttihad*, No: 112, 29 Aralık 1876 (18 Kanunuevvel 1292), s.1.

Devlet, ekonomi, siyaset, askeriye, hukuk gibi ana hususlarla birlikte Osmanlı devlet ve tolumu için İslam temel referanstır. Bu durum Osmanlı Devleti'ni Avrupalı devletlerden ayırır. Hâkim ve karar verici unsur olarak Müslüman Osmanlılar, demokratik terminolojilerin pek çoğunu olumlu karşılamışlar hatta bunların büyük oranda İslami prensiplerle de uyumlu olduğunu iddia etmişler veya uyuşturmaya çalışmışlardır. Ancak konu egemenliğin kaynağının ilahî mi yoksa beşerî mi olduğuna geldiğinde en büyük sorun ortaya çıkmıştır. Bu konuda padişahın statüsü aynı zamanda bu hususta verilecek karar anlamına da gelmiştir. Bu bakımdan demokrasinin temelini teşkil eden padişahın yetkilerinin sınırlandırılması vs. hususlar talep edildikçe veya gerçekleştikçe Müslümanlar yalnızca siyaseten değil aynı zamanda dinen de kaygı duymuşlardır. Osmanlı Müslümanlarının İslam ile olan ilişkileri ve İslam'a olan hizmet, saygı ve sevgileri değerlendirildiğinde bunun normal bir refleks olduğu da kabul edilmeyi gerektirir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin Kanun-ı Esasi ile temin edebileceği son bir fırsat olan demokratikleşme hareketinin gerçekleşmemesi ve gecikmesi Türklerin antidemokratiklikleri ile değil çok zor bir karar vermek zorunda kalmaları ile açıklanmayı gerektirir.

Demokratikleşme konusunda dini hassasiyetler bir yana bırakılırsa Osmanlı Devleti'nin demokrasi rejimi ve demokratik davranışlarla ilgili Avrupa ülkeleri kadar cesur ve başarılı olamamasında doğal ve konjonktürel engeller de dikkate alınmalıdır. 19. yüzyılda daha fazla olarak; özellikle büyük Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı politik ve askerî saldırıları söz konusudur. Bunun dışında bitmek tükenmek bilmeyen bir müdahale ve ekonomik sömürü de vardır. Büyük Avrupa Devletlerinin müdahale araçları Osmanlı tebaası olan dindaşları olmuş, ortaya koyulan demokratikleşme gayret ve teşebbüsleri çoğunlukla bu müdahale engeline takılmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı devlet adamı Avrupalılar gibi tek bir Türk halkı için değil, birbirinden çok farklı din, dil, kültür, mezhep vb. farklılıkları bulunan ve artık bir arada yaşamak da istemeyen toplulukları demokratik kavram ve kurumlarla bir arada tutmaya çalışmıştır. Yani evrensel bir anlayış olan demokrasi rejimi ittifak gereksinimine feda edilmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda Avrupa Devletlerini büyük bir ilerlemeye kavuşturan demokratik kurum ve kavramlar, Osmanlı Devleti'nde her fırsatta dile getirilen ancak hiçbir zaman bir zihniyet haline gelemeyen bu nedenle uygulama sahası da bulamayan bir terminoloji olmuştur. Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'de bu akıbetten kurtulamamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, HAT, 230/12840.

Kitaplar ve Makaleler

Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab*, İstanbul: Takvim-i Vekayii Matbaası, 1295, s.346.

Ahmet Mithad, "Kanun-ı Esasi (Hakkında Bir İki Söz)", *İttihad*, No: 110, 25 Aralık 1876 (13 Kanunuevvel 1292), s.1.

Ahmet Mithad, "Kanun-ı Esasi (Hakkında Bir İki Söz)", *İttihad*, No: 112, 29 Aralık 1876 (18 Kanunuevvel 1292), s.1.

Akşin, Sina, "Sened-i İttifak İle Magna Carta'nın Karşılaştırılması", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 16, Sayı 27, 1992, s. 116, 123.

Akşin, Sina, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.49, S.3, 1994, s. 23-29.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Celaleddin Arif Bey, *Hukuk-ı Esasiye*, C. 2, İstanbul: Matbaa-i Hukukiye, 1329.

Flanz, Gisbert H., *XIX. Asır Avrupa'sında Anayasa Hareketleri*, Şerif Mardin (çev.), Ankara: AÜSBF. Yayınları, ty.

Güzel, Mehmet Nuri, "Antik Demokrasi ve Modern Demokrasi Kavramlarının Kuvvetler Ayrılığı İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *DÜHFD*, C. 23, Sayı 38 Yıl, 2018, s. 205-231.

Hürriyet, "Hürriyet", No:58, 2 Ağustos 1869, s.1

İbrahim Müteferrika, Sad. Ömer Okutan, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller*, MEB Yay., İstanbul 2000.

Kaya Kılıç Selda, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'e Geçiş ve İlk Anayasanın Hazırlanması*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.

Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa (1807-1857), *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara: TDV Yayınları, 1994, s. 135-140.

Kurye'den naklen; *Mecmua-i Maarif*, "Nutm-u Hazreti Şehriyari", No: 54, 18 Mayıs 1868 (25 Muharrem 1285), s.1.

Mardin, "Şerif, Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Namık Kemal, "Şiir ve İnşa", *Hürriyet*, No:11, 7 Eylül, 1868, s.4.

Ortaylı, İlber *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

Perin, Cevdet, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Pulhan Matbaası, 1946.

Savcı, Bahri, "Osmanlı Türk Reformlarının (İslahat Hareketlerinin) Bir Batı Demokrasisi Doğurma Çabaları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.21, S. 1, Ankara 1966, s. 107-124.

Türkkan, Hakan, "Osmanlı Devleti'nde Modern Anayasal Hareketlerin Başlangıcı ve Osmanlı Anayasa Düşüncesine Rigas Ferrios'un Etkisi", *History Studies*, C.5, S.4, 2013, s. 221-231.

Türkkan, Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2014.

Ülken, Hilmi Ziya, "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, Sayı 1, (1963).